

Registro Nr. 2551

LIETUVOS VALSTYBĖS ISTORIJOS ARCHYVAS

FONDAS NR. 334 (SA)

SMOLENSKO ŽEMĖS TEISMAS

СМОЛЕНСКИЙ ЗЕМСКИЙ СУД

**ŽEMĖS TEISMO TVIRTINAMŲJŲ, EINAMŲJŲ REIKALŲ AKTŲ, DEKRETŲ
IR BYLŲ REJESTRŲ KNYGŲ; TVIRTINAMŲJŲ IR EINAMŲJŲ REIKALŲ PROTOKOLŲ
APYRAŠAS NR. 1**

CHRONOLOGINĖS RIBOS: 1650-1794 m.

LIETUVOS VALSTYBĖS ISTORIJOS ARCHYVAS

PAŽYMA APIE SMOLENSKO ŽEMĖS TEISMO FONDAŲ NR. 334 (SA)

2016-03-23 Nr. A7- 11

Vilnius

I. INFORMACIJA APIE FONDO SUDARYTOJĄ

Žemės teismai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau LDK) atsirado po 1564-1566 m. įvykdytos teisinės-administracinės reformos. Šiuos pertvarkymus teisiškai pagrindė 1564 m. Bielsko seimo nutarimai ir 1566 m. priimtas II Lietuvos Statutas. Lietuvoje atsirado nauji teritoriniai vienetai – pavietai, kuriuose buvo įsteigti žemės, pilies ir pakamario teismai.

Žemės teismo veiklą ir funkcijas detaliam reglamentavo II Lietuvos Statuto IV skyrius.¹ Teismo pareigūnus – teisėją, jo pavaduotoją (pateisėjį) ir raštininką – pavieto seimelyje iš dvylikos kandidatų rinko vietos žemvaldžiai, o jų įgaliojimus tvirtino karaliai. Kasmet vykdavo trys žemės teismo sesijos (gudų k. *почки*, lot. k. *kadencia*), kurios trukdavo tris–šešias savaites. Žemės teismo nuosprendžiai buvo priimami teisėjo ir jo pavaduotojo kolegialiu abipusiu sutarimu.²

1764 m. Abiejų Tautų Respublikos (toliau ATR) Varšuvos konvokaciniame seime buvo priimtas įstatymas, keičiantis žemės teismo pareigūnų sudėtį: nuo šio laiko žemės teismą sudarė keturi teisėjai ir raštininkas.³ Asmenims, anksčiau ėjusiems žemės teismo pateisėjo pareigas, likvidavus šią pareigybę, šis įstatymas numatė automatišką (be rinkimų) paskyrimą į teisėjus. Raštininkui taip pat buvo numatyta sprendžiamąjo balso teisė, tais atvejais, kai skelbiant teismo nuosprendį teisėjų balsai pasidalindavo po lygiai. Įstatyme tai pat buvo numatytas tikslus elekcinio pavieto seimelio, kurio metu buvo renkami žemės teismo pareigūnai, darbo laikotarpis, susietas su žemės teismo Grabnyčios (vasario mėn.) sesija. Į teisėjų pareigas uždrausta rinkti kandidatus, susijusius artima giminyste.

Žemės teismas nagrinėjo bylas, susijusias su nuosavybe ir kitais civilinės teisės klausimais: testamentų tvirtinimu ar vykdymu; pirkimo, pardavimo ar keitimo sutartimis; dovanojimo raštais, paskolomis, karaliaus privilegijomis ir kt., taip pat sprendė bylas dėl įžeidimo žodžiu, grasinimų sunaikinti turtą arba pakenkti sveikatai; dėl pamestų, gaisro sunaikintų dokumentų; tvarkė bajorystės

¹ ЛАППО, Иван; *Литовский Статут 1588 года* – Kaunas, 1938, T. 2; p. 162-283.

² BUTĖNAS, Domas; *LDK valstybinių ir visuomeninių institucijų istorijos bruožai XIII–XVIII a.* – V; 1997, p. 49.

³ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. VII. p. 183-184.

įrodymo klausimus. Šio teismo ypatingą svarbą rodė įgaliojimas prižiūrėti pilies teismo veiklą. Vis dėlto žemės teismas buvo žemutinė institucija, todėl jo sprendimai galėjo būti skundžiami aukštesnėms instancijoms – Vyriausiajam tribunolui arba karaliaus teismui.

Žemės teismo jurisdikcijai priklausė visi paviete gyvenantys ar žemę turintys bajorai. Lietuvos Statutas nenumatė, kad žemės teismo pareigūnai ligos atveju ar dėl kitos svarbios priežasties galėtų pavesti savo pareigas kam nors kitam – bajorai specialiai tai sesijai išrinkdavo kitą asmenį, turintį tokią pat kvalifikaciją. Svarbų vaidmenį žemės teismo darbe vaidino raštininkas, tvarkydavęs žemės teismo knygas, kuriose buvo fiksuojami ne tik įvairūs teisminiai aktai, bet ir valstybinės reikšmės dokumentai (seimo pasiuntinių instrukcijos, seimelių nutarimai, karaliaus universalai, privilegijos ir kt.). Žemės teismo knygų aktai turėjo notarinę galią. Teismo pareigūnams talkino vaznys, išnešiodavęs šaukimus, atlikdavęs įvykio vietas apžiūrą, oficialiai patvirtindavęs bylos aplinkybes, viešai skelbdavęs teismo nuosprendžius, dalyvaudavęs posėdžiuose ir kt. Už smurtą prieš vaznį įstatymai numatė griežtas bausmes. Žemės teismo teisėjams ir pareigūnams pastovi alga nebuvo mokama: už kiekvieną išnagrinėtą bylą, į knygas įrašytą dokumentą ar išduotą jo nuorašą jiems buvo mokama pagal Lietuvos Statuto nustatytus įkainius.

Bylos nagrinėjimas žemės teisme baigdavosi nuosprendžio paskelbimu (dekretu). Nuosprendžiai paprastai apsiribodavo piniginėmis bandomis. Nuteistasis, kuris nesumokėdavo baudos, privalėjo atsiskaityti savo turtu. Jei žemės teismas nuteisdavo įkalinimu arba mirties bausme, nuosprendį įvykdyti būdavo pavedama pilies teismo pareigūnams. XVI-XVII a. LDK teismų raštvedyboje vartota senoji rusų kalba, dabar mokslinėje literatūroje vadinama senąja gudų arba LDK kanceliarine slavų kalba. 1697 m. oficialia teismų kalba tapo lenkų kalba.

1792 m. žemės teismai buvo panaikinti. Jų funkcijas perėmė vadinamieji žemininkų teismai (lenk. *ziemiańskie sądy*). 1794-10-30 caro įsaku žemės teismai vėl buvo atkurti ir įteisinti.⁴ Lietuvoje jie veikė iki 1831 m.

Nagrinėjant Smolensko vaivadijos sudarymą, jos valdžios ir teisminių įstaigų kūrimąsi yra būtina detaliau aptarti šio administracinio-teritorinio vieneto atsiradimo aplinkybes. Mokslinių darbų šia tema yra nedaug. Iš jų reiktų išskirti lenkų istorikų H. Lulevičiaus, A. Rachubos ir P. Romaniuko monografiją, kur detaliai nušviečiamos Smolensko vaivadijos sudarymo aplinkybės, jos pavietų administracinė struktūra, valdininkų funkcijos.⁵

---

⁴ РУБИНШТЕЙН, Сергей; *Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет с 1652 по 1892 гг* – Вильна, 1894, p. 398–399.

⁵ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV-XVIII w. Spisy. T.IV.* – Warszawa, 2003. (oprac. Andrzej Rachuba, Henryk Lulewicz, Premysław P. Romaniuk)

Smolensko vaivadija (rusų k. *Смоленское воеводство*; lotynų k. *Palatinatus Smolencensis*; lenkų k. *województwo smoleńskie*) – tai administracinis-teritorinis vienetas, įkurtas 1508 m. vietoje Smolensko seniūnijos; 1508-1514 m. priklausęs LDK, 1613-1654 m. Abiejų Tautų Respublikai (toliau ATR).⁶ Vaivadijos plotas siekė apie 53000 km². Jos sostinė buvo Smolensko miestas, kurį dar 1395 m. užėmė ir 1404 m. prie LDK prijungė didysis kunigaikštis Vytautas. Šiaurėje ir rytuose Smolensko vaivadija ribojosi su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste, pietuose - su Mstislavlio vaivadija ir Seversko žeme, vakaruose - su Vitebsko vaivadija. Ši teritorija LDK ir Maskvos Didžiosios kunigaikštystės, vėliau ATR ir Maskvos valstybės, tarpusavio karų išdavoje ne kartą keitė savo pavaldumą, bet didžiąją savo istorijos dalį – 1514-1611 m. ir 1654-1793 m. – buvo valdoma Maskvos valstybės (Rusijos imperijos).

1609-1618 m. ATR ir Maskvos valstybės karo metu Smolensko žemes užėmė lenkų-lietuvių kariuomenė. 1613 m. kovo mėn. ATR seimas priėmė „Smolensko vaivadijos ordinaciją“- įstatymą, skelbiantį apie Smolensko vaivadijos prijungimą prie LDK ir patvirtinantį kiek kitokią negu kitose vaivadijose valstybės pareigūnų skyrimo ir bajorų žemių valdymo tvarką.⁷ Tačiau realiai pradėti pertvarkymus: steigti vaivadijos valstybines įstaigas, skirti ir rinkti valdžios pareigūnus buvo galima tik pasibaigus karo veiksams bei sudarius 1618 m. Deulino paliaubų sutartį, kuria Maskvos valstybė pripažino Smolensko ir kt. rytinių žemių perdavimą ATR.

1620 m. ATR seimas priėmė įstatymą - „Maskvos grąžintų provincijų ordinaciją“, kuriuo remiantis šios žemės buvo perduotos administruoti karalaičiui Vladislovui (Vazai) bei ten pradėtos administracinės-teritorinės, teisminės, žemės ir kt. reformos.⁸ Smolensko vaivadijos sudėtyje buvo įkurti du pavietai: Smolensko ir Starodubo, kurie pagal senovišką „rusišką“ teritorinę padalijimo sistemą, skirtingą nuo kitų LDK žemių tvarkos, suskirstyti į taip vadinamus „ujezdus“. Smolensko pavietą sudarė Bielsko, Dorobogužo, Roslavlilio, Serpeisko ir Smolensko, o Starodubo pavietą - Počepo, Popovagoros, Starodubo ir Trubčevsko ujezdai. Savo ruožtu ujezdai buvo padalinti į valsčius. Pirmuoju Smolensko vaivadijos vaivada karalius pakyrė Aleksandrą Korviną-Gosievskį.⁹ Vaivada buvo aukščiausias valstybinės valdžios pareigūnas Smolensko vaivadijoje, jos bajorų ir pašauktinių kariuomenės vadas. Jo kompetencijai buvo priskirti administracijos, taip pat karo ir teismų reikalai.

---

⁶KUTRZEBA, Stanisław; *Historia ustroju Polski w zarysie. Litwa* – Warszawa, 1921; T. II, p. 88.

⁷ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. III, p. 95.

⁸ *Lietuvos Metrika (LM)*; Knyga Nr. 101, l. 82v.

⁹ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV-XVIII w. Spisy. T.IV.* – Warszawa, 2003, p. 216.

Smolensko vaivadijos teismo įstaigų veiklą sąlyginai galima padalinti į du laikotarpius: pirmas - tai 1611-1654 m., kai vaivadija buvo ATR sudėtyje, ir antras – tai 1654-1793 m., kai realiai jai jau nepriklausė.

1621 m. rugpjūčio-rugsėjo mėn. Smolenske vyko pirmasis pavieto bajorų seimelis. Jo metu buvo išrinkti keturi pasiuntiniai į ATR seimą ir keturi deputatai į LDK Vyriausiąjį tribunolą. 1622 m. seimelyje buvo išrinkti Smolensko žemės teimo pareigūnai. Šio teismo pareigūnų kolegiją sudarė: teisėjas Valerijonas Vyležinskis, pateisėjis Jeronimas Ciechanovičius bei raštininkas Mikalojus Voroniecas. 1625 m. buvo sudaryta Starodubo pavieto žemės teismo administracija. Pirmojo Starodubo pavieto žemės teismo pareigūnais tapo teisėjas Jokūbas Lvovičius Prošickis, pateisėjis Dimitras Nielubovičius-Tukalskis ir raštininkas Danielius Suchodolecas. Smolensko žemės teismo jurisdikcija apėmė Smolensko, o Starodubo žemės teismo Starodubo pavietų teritorijas. Šių žemės teismų veiklą ir funkcijas, kaip ir kitose LDK vaivadijose ir pavietuose reglamentavo Lietuvos Statutų teisė. Seniausioje išlikusioje Lietuvos valstybės istorijos archyve (toliau LVIA) saugomojoje Smolensko žemės teimo aktų knygoje minimi pareigūnai buvo teisėjas Jeronimas Cechanovičius, pateisėjis Jonas Vojevodzkis ir raštininkas Aleksandras Parčevskis.¹⁰ Knygoje buvo įrašyti 147 teismo aktų įrašai, kurie apėmė laikotarpį nuo 1650 m. spalio mėn. 12 d. iki 1651 m. spalio 14 d. Tikėtina, kad Smolensko žemės teismo raštinė veikė ir jo posėdžiai vykdavo Smolensko tvirtovės patalpose.

1654 m. prasidėjo ATR ir Maskvos valstybės karas. Karo veiksmai apėmė visą Smolensko vaivadiją ir klostėsi ATR labai nesėkmingai. 1654 m. spalio 3 d. po keletos mėnesių apgulties, caro Aleksiejaus Michailovičiaus vadovaujamai rusų kariuomenei pasidavė Smolensko tvirtovės įgula. ATR kariuomenė buvo priversta palikti Smolenską ir pavietą rusams, o Starodubo pavietą dar 1648 m. užėmė sukilę Zaporožės kazokai. 1667 m. Andrusovo paliaubos bei 1686 m. ATR ir Maskvos valstybės Amžinosios taikos sutartis, galutinai įtvirtino Smolensko vaivadijos ir kitų rytinių žemių praradimą.

Nepaisant šių teritorijų netekimo, Smolensko vaivadija, kaip administracinis vienetas išliko LDK valdymo struktūroje. Vienas iš svarbių tą išlikimą sąlygojusių veiksnių buvo dalies Smolensko žemių bajorų, bijojusių prarasti savo teises ir privilegijas, nenoras tarnauti svetimam valdovui. Daugelis iš jų, atsisakę prisiekti ištikimybę carui, savo noru paliko dvarus rusų okupuotose žemėse ir persikėlė gyventi į vakarines vaivadijas, likusias LDK ribose. Šie bajorai buvo vadinami egzuliantais (*lotynų k. „exsulo“ - išstremti iš tėvynės*).¹¹

1670 m. balandžio 26 d. karalius Mykolas Kaributas Višnioveckis suteikė privilegiją egzuliantams, jiems kaip kompensacija už prarastą nuosavybę, iš valdovui priklausančių seniūnijų

¹⁰ LVIA. F.334 (SA) B. 15548a, l. 1-274.

¹¹ ARCT, Michał; *Słownik wyrazów obcych* - Warszawa, 1930; T. I, p. 59.

fondo, laikinai buvo skirtos valdyti žemės: Ožė (dabartinė Asiuža Baltarusijoje) ir Klevai Gardino paviete; Paširvintys ir Alvitai (Kauno paviete); Utena Ukmergės paviete ir Ziabkai Polocko vaivadijoje.¹² Tik 1699 m. seimo nutarimu egzuliantų valdomos žemės buvo įteisintos kaip jų privati nuosavybė.¹³ Kadangi Smolensko vaivadija neturėjo savo apibrėžtos teritorijos, ji gavo ypatingą, nominaliai valdomo administracinio-teritorinio vieneto statusą. Nepaisant to, ir toliau buvo skiriami bei renkami vaivadijos pareigūnai, rengiami Starodubo ir Smolensko pavietų bajorų seimeliai.

Duomenų apie Smolensko vaivadijos egzuliantų žemės teismų veiklą XVII a. antroje pusėje išlikę labai nedaug. Nustatyta, kad teismai dirbo labai nereguliariai, o jų posėdžiai, derinant juos su egzuliantų bajorų seimeliais, vykdavo kaskart naujoje vietoje. XVII a. paskutiniame dešimtmetyje jie sustabdė savo veiklą. Nepaisant to, vėliau vykusiuose egzuliantų seimeliuose buvo toliau renkami Smolensko ir Starodubo pavietų žemės teismų pareigūnai: teisėjai, pateisėjai ir raštininkai, tačiau jų pareigos buvo simbolinės, nes nedirbant raštinėms ir nevykstant teismo posėdžiams, jie savo pareigų realiai nevykdė, išskyrus raštininkus, kurie atliko teismo archyvo kaupimo ir saugojimo funkcijas. To meto dokumentuose yra minima, kad 1690 m. Vilniaus priemiestyje žemės teismo raštininko Juozapo Kuliešos name buvo saugomas Smolensko vaivadijos teismų archyvas.¹⁴

Taigi 1690-1767 m. svarbiausiomis Smolensko vaivadijos egzuliantų pilietinio aktyvumo ir susibūrimų vietomis buvo pavietų bajorų seimeliai. 1655-1667 m., kol vyko karo veiksmai su Maskvos valstybe, jie neturėjo pastovios susirinkimų vietos. Pagal ATR seimo nutarimus nustatyta, kad Smolensko pavieto seimelis 1658 m. posėdžiavo Pilypave (Palenkės vaiv.), 1659 m. Gardine, 1662 m. Slanime, o 1664 m. Vilniuje. 1667 m. nuolatinis Smolensko ir Starodubo pavietų egzuliantų seimelių bei jų žemės ir pilies teismų centru tapo Vilnius.¹⁵ Pradžioje egzuliantų seimelių sesijos, įstatymų nustatytais periodais, vykdavo paeiliui Vilniaus Žemutinėje pilyje arba keliose miesto bažnyčiose. Vėliau pastovia jų susirinkimų vieta buvo paskirta Vilniaus bernardinų (Šv. Pranciškaus) bažnyčia. Tik Smolensko pavieto bajorija posėdžiaudavo refektoriume (valgomajame), o Starodubo pavieto – koplyčioje. 1764 m. ATR seimas nusprendė Starodubo pavieto seimelio susirinkimus perkelti į Vilniaus basųjų karmelitų (Šv. Teresės) bažnyčią prie Aušros Vartų, o Smolensko pavieto seimelį palikti senoje vietoje.¹⁶

---

¹² KULECKI, Michał; *Wygnancy ze wschodu. Egzulancki w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michala Korybuta Wisniowieckiego* - Warszawa, 1997, p. 150-151.

¹³ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. VI. p. 321-322.

¹⁴ Ten pat - Poznań, 1952, T. V. p. 827.

¹⁵ Ten pat - Poznań, 1952, T. IV. p. 321-440.

¹⁶ *Urzednicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV-XVIII w. Spisy. T.IV.* – Warszawa, 2003, p. 20.

1768 m. ATR seimas priėmė nutarimą dėl Smolensko ir Starodubo paviėtų žemės ir pilies teismų raštinių steigimo.¹⁷ Smolensko žemės teismo raštinės veiklą pradėti ir jos darbą organizuoti buvo pavesta raštininkui Tadui Antanui Eidziatovičiui ir jo padėjėjui (regentui) Jonui Antanui Ževuskiui.¹⁸ Pagrindinės jų darbo funkcijos buvo užrašyti (aktikuoti) į teismo knygas su nuosavybe ir civiline teise susijusius aktus, kurie turėjo notarinę galią bei išduoti egzuliantams teismo patvirtintus, įvairaus pobūdžio dokumentų, sukauptų archyve, išrašus. Svarbu pažymėti, kad Smolensko žemės teismo kompetencijai priklausė išimtinai tik Smolensko pavieto bajorai tremtiniai bei jų palikuonys. Kadangi egzuliantai negyveno kompaktiškai vienoje vietoje, o buvo išsibarstę keliuose LDK pavietuose, prieš dalyvaujant seimelio susirinkime ar žemės teismo posėdyje, privalu buvo turėti dokumentų, įrodančių jų priklausymą Smolensko bajorijai. Tokiais dokumentais tuo metu buvo LDK ir ATR valdovų privilegijos, išrašai iš Lietuvos Metrikos bei žemės ir pilies aktų knygų, mokesčių kvitai, o tokių nesant, prisiekusiųjų liudininkų pareiškimai.

1776 m. Smolensko vaivadijos egzuliantų seimelius, žemės ir pilies teismus buvo nutarta perkelti iš Vilniaus į Trakų pavietą. Vienas iš aktyviausių šio perkėlimo šalininku ir vykdytoju buvo LDK rūmų išdininkas ir karališkųjų ekonomijų administratorius Antanas Tyzenhauzas. Jo pastangų dėka, pavyko pasiekti, kad nuo 1777 rugpjūčio 1 d. Smolensko pavieto egzuliantų seimelio susirinkimų bei žemės ir pilies teismų posėdžių vieta tapo karališkosios ekonomijos centras - Alytus.¹⁹ Tuo pačiu metu Starodubo seimelis, žemės ir pilies teismas buvo perkelti į kitą seniūnijos centrą - Žiežmarius.²⁰ Antanas Tyzenhauzas tikėjosi, kad, teismo įstaigų perkėlimas į karališkųjų ekonomijų centrus, sudarys palankesnes sąlygas jiems toliau plėtotis, padidins jų reikšmę ir ekonomijų pajamas. Tačiau teisiškai šią reformą patvirtino tik 1791 m. lapkričio 2 d. ATR seimo įstatymas.²¹

Smolensko vaivadija ir Starodubo pavietas buvo panaikinti dar iki ATR kaip valstybės žlugimo. Pagrindinis veiksnys, lėmęs šių administracinių vienetų likvidavimą, buvo Rusijos imperijos vyriausybės reikalavimai ir didžiulis spaudimas, kuriam ATR valdantis elitas nesugebėjo atsispirti. Rusijos kišimasis į ATR vidaus gyvenimą bei nuoseklus jos pamatų griovimas, vaizdžiai atsispindi paskutinio Smolensko kašteliono Antano Suchodolskio kalboje, pasakytoje 1793 m. lapkričio 23 d. Gardino seimo metu: „Smolensko vaivadiją, kuri iki šių dienų Mūsų Tėvynėje gyvavo, dėl grasinimų panaudoti brutalią jėgą, esame priversti panaikinti. Už tai, kad jos (vaivadijos) piliečiai svetimos

¹⁷ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. VII. p. 849.

¹⁸ LVIA. F.334 (SA) B. 15555, l. 1-79.

¹⁹ LVIA. F.334 (SA) B. 15556, l. 1.

²⁰ *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ziemia smoleńska i województwo smoleńskie XIV-XVIII w. Spisy. T.IV.* – Warszawa, 2003, p. 21-22.

²¹ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. IX. p. 333.

valstybės valdovui nepanoro prisiekti ir nepriekaištingą ištikimybę savo Tėvynei išsaugojo. Kas dėl Smolensko vaivadijos pervadinimo į Merkinės vaivadiją, pareiškiu, būčiau neapsakomai laimingas pasilikęs savo pareigose, tačiau įtakojamas rūsčių aplinkybių, kurioms neįmanoma atsispirti, esu priverstas paklusti“.²² 1793 m. lapkričio 23 d. Gardino seimas savo nutarimu panaikino Smolensko vaivadiją kartu su Starodubo pavietu ir jos vietoje įsteigė Merkinės vaivadiją su savo apibrėžta teritorija ir nustatytomis sienomis.²³

1794 m. pavasarį, likvidavus Smolensko vaivadiją, buvo panaikinti jos žemės ir pilies teismai. Smolensko teismų archyvas buvo perduotas saugoti Merkinės žemės teismui, o jo bylos iš Alytaus buvo pervežtos į Merkinę. Apie tai liudija įrašas, aptiktas paskutinėje Smolensko žemės teismo einamųjų reikalų protokolų knygoje, kuriame parašyta, kad „remiantis 1794 m. kovo 13 d. rezoliucija, kovo 24 d. šią protokolų knygą savo raštinės žinion priėmė Merkinės žemės teismo teisėjas Juozapas Nausutis ir raštininkas Vincentas Poplavskis“.²⁴ Šia datą priimta laikyti „egzuliantiškos“ Smolensko vaivadijos teismų veiklos pabaiga.

1795 m. po trečiojo ATR padalijimo, caro valžios nurodymu Merkinės vaivadija buvo panaikinta, o jos teritorija perduota naujai įsteigtai Trakų apskrčiai, iš pradžių priklausiusiai Lietuvos, o nuo 1801 m. Vilniaus gubernijai. Tuo pačiu metu Rusijos imperijos vyriausybė leido Lietuvoje atkurti žemės ir pilies teismus. Smolensko žemės teismo knygos iš Merkinės buvo pervežtos į Trakus ir perduotos šios apskrities žemės teismo žinion. Jos buvo saugomos Trakų pusiasalio pilies pietų bokšto antrame aukšte, kurio patalpose po atliktos rekonstrukcijos nuo 1793 m. veikė teismų archyvas.²⁵ 1831 m. Trakų žemės ir pilies teismai buvo panaikinti, o jų archyvą, kartu su jame saugomomis Smolensko žemės teismo knygomis savo žinion perėmė naujai įsteigtas Trakų apskrities teismas.

1840 m. Trakų teismų archyvo aktus pervežė į Vilnių į LDK Vyriausiojo tribunolo archyvą, kuris tuo metu užėmė patalpas bazilijonų vienuolyne.²⁶ Tribunolo archyvo vedėjas Jonas Zienkovičius inventorizavo 332 gautas knygas ir ryšulius, tame tarpe ir 16 Smolensko žemės teismo knygų. Trakų teismų archyvo bylos buvo saugomos tribunolo archyve iki 1843 m., o po to vėl gražintos Trakų apskrities teismui.

---

²² *Čartoriskijų biblioteka Krokuvoje*; B.890, p. 972-973.

²³ *Volumina Legum* – Poznań, 1952, T. X. p. 316-319.

²⁴ LVIA. F.334 (SA) B. 15562, l. 140.

²⁵ BALIULIS, Algirdas; *Trakų miestas ir pilys. Istorija ir architektūra* – V; 1991, p. 126.

²⁶ MIENICKI, Ryszard; *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie* – Warszawa, 1923. p. 24.

II. DOKUMENTŲ SUTVARKYMAS

Bendrosios žinios apie fondo dokumentus

1852 m. caro įsaku buvo įsteigtas Vilniaus centrinis senųjų aktų archyvas, kuriame turėjo būti sukaupti visi LDK veikusių įstaigų ir institucijų aktai, surašyti iki 1799 m. Šio archyvo direktoriumi buvo paskirtas Nikita Gorbačevskis. Trakų apskrities teismas, kurio archyvui priklausė Trakų žemės, pilies, pakamario, kaptūrinio teismų, taip pat Alytaus magdeburgijos, Merkinės ir Smolensko žemės teismų knygos nuo 1853 m. gegužės mėn. iki 1855 m. rugpjūčio mėn. perdavė Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui 380 bylų.²⁷ 1855 m. sausio mėn. bylų perdavimo žiniaraštyje nurodyta, kad buvo gauta 16 Smolensko žemės teismo knygų.²⁸ Visos Smolensko žemės teismo aktų knygos buvo įrištos, lapai sunumeruoti, tačiau be antspaudo, tik viena knyga suvarstyta virvele su Vilniaus, Gardino ir Balstogės gubernijų revizijos komisijos smalkos antspaudu. Šio teismo protokolų knygos buvo taip pat įrištos, lapai sunumeruoti, dalis jų patvirtintos Merkinės žemės teismo antspaudu.

1872 m. buvo išleistas N. Gorbačevskio sudarytas spausdintinis Vilniaus senųjų aktų archyvo bylų inventorinis apyrašas, pavadintas Katalogu, kuriame įrašytos 18243 bylos. Smolensko žemės teismo bylos (17 vienetų) N. Gorbačevskio kataloge sudarė atskirą grupę (Gor. Nr. 15548-15564).²⁹ Pagal dokumentų pobūdį jos buvo suskirstytos į aktų, dekretų knygas ir einamųjų reikalų protokolus. Taip pat šiai bylų grupei priklausė 1654 m. Smolensko miesto inventorių ir 1668 m. vaivadijos piniginių išlaidų knyga. Ankstyviausias dokumentas buvo 1650 m., vėlyviausias - 1794 m. Kiekvienai bylai kataloge suteiktas inventorinis numeris, nustatytos chronologinės ribos, nurodytas lapų kiekis. N. Gorbačevskio Senųjų aktų katalogu, nepaisant jo neišbaigtumo, plačiai naudojama iki šių dienų.

XX a. vykę pasauliniai karai ir okupacijos skaudžiai atsiliepė Vilniaus centriniam senųjų aktų archyvui. Jis ne kartą buvo išvežtas į užsienį ir vėl grąžintas į Lietuvą. Nemažai bylų dingo arba atsidūrė kitų šalių archyvuose. Po antro pasaulinio karo Vilniaus centrinio senųjų aktų archyvo bylos perėjo LTSR centrinio valstybinio archyvo žinion. 1946 m., siekiant įvesti tikslią Lietuvos archyvuose saugomų fondų apskaitą ir kontrolę, Vyriausioji archyvų valdyba prie TSRS vidaus reikalų ministerijos išleido potvarkį, kuriuo LTSR archyvų valdybai nurodoma užregistruoti visus tuo metu buvusius

²⁷ MIENICKI, Ryszard; *Archiwum Akt Dawnych w Wilnie* – Warszawa, 1923 P. 45.

²⁸ LVIA. F.564 Ap. 1. B. 655, l. 145-663.

²⁹ ГОРБАЧЕВСКИЙ, Никита; *Каталог древним актовым книгам губерний Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской*– Вильна; 1872, P. 557

archyvų fondus, suteikiant jiems numerius. Vykdamas šį potvarkį, 1949-1951 m. Smolensko žemės teismo fondui buvo suteiktas Nr. 334 (SA).

1957 m. sausio 1 d. Vilniuje buvo įsteigtas LTSR centrinis valstybinis istorijos archyvas, kuriam iš LTSR centrinio valstybinio archyvo buvo perduoti Senieji aktai, tame tarpe ir Smolensko žemės teismo fondas. Smolensko žemės teismo fondą Nr. 334 (SA) sudarė vienas apyrašas. N. Gorbačevskio spausdintinis Senųjų aktų katalogas buvo naudojamas kaip apyrašas Nr. 1. Tuo metu jame faktiškai buvo 14 bylų. XX a. 6-dešimtmetyje archyve buvo rasta dar viena Smolensko žemės teismui priklausanti knyga. Jai buvo suteiktas raidinis N. Gorbačevskio Senųjų aktų katalogo numeris (Gor. Nr. 15548a) ir ji įrašyta į fondo Nr. 334 (SA) apyrašą Nr. 1. 1960 m. gegužės 4 d. motyvuojant „aktu dėl fondui priklausančių bylų trūkumo“ buvo nutarta fondą Nr. 334 (SA) išbraukti iš archyvo apskaitos.

1976 m. Lietuvos TSR centriniam valstybiniam istorijos archyve atlikus Senųjų aktų fondų patikrinimą pagal N. Gorbačevskio katalogą rastos 15 bylų (Gor. Nr. 15548, 15548a, 15549, 15551, 15553-15563), anksčiau priklausiusių Smolensko žemės fondui Nr. 334 (SA). Patikrinimo metu buvo taip pat patvirtinta, kad pagal katalogą trūksta 3 bylų (Gor. Nr. 15550, 15552, 15564). Remiantis 1981 m. kovo 30 d. archyvo direkcijos nutarimu, Smolensko žemės teismo fondas Nr. 334 (SA) buvo vėl grąžintas į archyvo fondų apskaitą.

2016 m. buvo sudarytas naujas Smolensko žemės teismo fondo Nr. 334 (SA) apyrašas Nr. 1., kuriame buvo įrašyta 15 bylų. Būtina pažymėti, kad viena Smolensko žemės teismui priklausanti byla saugoma Vilniaus universiteto bibliotekos (VUB) rankraščių skyriuje (fondas Nr. 7 „LDK teismai“).³⁰ Ši byla yra įvardinta kaip 1650 m. Smolensko vaivadijos žemės teismo dekretų protokolų knyga. Ji anksčiau taip pat priklausė N. Gorbačevskio ir I. Sprogio Senųjų aktų katalogams (Gor. Nr. 6177, Spr. Nr. 6127), tačiau tenai klaidingai buvo priskirta prie Trakų žemės teismo knygų. Ši knyga yra suskaitmeninta ir patalpinta internete.³¹

Iš viso Smolensko žemės teismo fonde Nr. 334 (SA) yra 15 apskaitos vienetų, kurių chronologinės ribos 1650-1794 m.

---

³⁰ VUB, F. 7, Nr. 256. l. 1-529.

³¹ www.teismuknygos.mb.vu.lt

**Žemės teismo tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų, dekretų ir bylų rejestrų knygu;
tvirtinamųjų ir einamųjų reikalų protokolų apyrašas Nr. 1.**

Iš naujo patyrinti ir pertvarkyti Senuosius aktus imtasi, norint ištaisyti N. Gorbačevskio kataloge pastebėtus bylų sisteminimo ir jų priklausomybės fondui nustatymo trūkumus. Pirmasis pertvarkymų etapas apėmė LDK įstaigų fondų pirmųjų apyrašų kūrimą. 2016 m., sudarant Smolensko žemės teismo fondo Nr. 334 (SA) apyrašą Nr. 1, buvo atlikti šie darbai:

- 1) bylų kiekio, fizinės būklės patikrinimas;
- 2) bylų priklausymo fondui nustatymas;
- 3) dokumentų tikslių chronologinių ribų nustatymas;
- 4) bylų antraščių lietuvių ir rusų kalbomis sudarymas;
- 5) naujų numerių suteikimas apskaitos vienetams.

Sudarytame Smolensko žemės teismo fondo Nr. 334 (SA) naujame apyrašė Nr. 1 kiekviena iš 15 į N. Gorbačevskio katalogą įrašytų bylų gavo naują apskaitos numerį, tačiau šalia lieka nurodytas ir ankstesnis N. Gorbačevskio katalogo numeris.

Smolensko žemės teismo fondo Nr. 334 (SA) apyrašo Nr. 1 knygas galima suskirstyti pagal dokumentų pobūdį - tai tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų knygos; taip pat tvirtinamųjų ir einamųjų reikalų protokolai. Dokumentų chronologinės ribos 1650-1794 m. Seniausia fondo Nr. 334 (SA) apyrašo Nr. 1 knyga (Gor. Nr. 15548a) yra Smolensko žemės teismo tvirtinamųjų, einamųjų reikalų aktų ir dekretų knyga. Šios bylos dokumentų chronologinės ribos 1650-1651 m.

Tvirtinamųjų aktų knygas sudaro įvairaus tipo nuosavybės aktai: testamentai, pirkimo-pardavimo arba keitimo sutartys; dovanojimo raštai, kvitaciniai užrašai, paskolos ir kt. Šie įrašai žemės teismo knygose turėjo tokią pat notarinę galią, kaip ir pilies teismo knygose. Einamųjų reikalų aktų knygas sudaro skundai, pareiškimai, šaukimai į teismą, vaznių liudijimai apie šaukimų į teismą įteikimą, nukentėjusiųjų žaizdų apžiūros aktai (obdukcijos) ir kt. Dekretų knygose įrašyti nagrinėjamų civilinių ir su jomis susijusių baudžiamųjų bylų turinys, eiga ir skelbiami teismo nuosprendžiai.

Fondo Nr. 334 (SA) apyrašė Nr. 1 būtina išskirti tris bylas Gor. Nr. 15553, 15554 ir 15563, kurios jam priklauso, kaip sudėtinė Smolensko vaivadijos archyvo paveldo dalis. Pirma byla (Gor. Nr. 15553) – tai ATR Vyriausiojo komisarų teismo, nagrinėjusio Smolensko vaivadijos bajorų egzuliantų, bylas, dekretų knyga. Antroje byloje (Gor. Nr. 15554) yra pateiktas Smolensko ir Polocko vaivadijų bei Starodubo pavieta egzuliantų abėcėlinis sąrašas, kuriems likviduoti jiems anksčiau priklausę dūmai bei Varšuvos Generalinės ir Vilniaus komisijų dekretų knygų dokumentų rejstras. Ypatingai svarbus yra trečios bylos (Gor. Nr. 15563) turinys. Ją sudaro didelę istorinę vertę turintys dokumentai: Smolensko

miesto, jo tvirtovės ir vaivadijos inventorių; 1654 m. tvirtovę nuo rusų kariuomenės gynusių bajorų sąrašai; duomenys apie įgulios artilerijos, šaunamųjų ir šaltųjų ginklų, parako, šaudmenų ir kt. amunicijos kieki; išsamus Smolensko apgulties, gynybos ir pasidavimo istorijos aprašymas ir kt. Šioje byloje taip pat yra pateiktas valstybinės reikšmės ir didelį politinį atgarsį turėjęs dokumentas – 1658 m. ATR seimo priimtas išteisinamasis nuosprendis byloje dėl valstybės išdavyste kaltinamų Smolensko vaivados Pilypo Kazimiero Obuchovičiaus, kt. pareigūnų ir bajorų, gynusių Smolenską nuo caro Aleksiejaus Michailovičiaus vadovaujamos rusų kariuomenės apgulties.

Tvarkant Smolensko žemės teismo fondo Nr. 334 (SA) apyrašo Nr. 1 bylas nefondinių bylų jame nerasta. XVII a. Smolensko žemės teismo knygose esantys dokumentai parašyti senąja gudų ir lenkų kalbomis, o XVIII a. dokumentai tik lenkų kalba. Tvarkant pirmą apyrašą, sudarytos naujos bylų antraštės lietuvių ir rusų kalbomis, tiksliau nustatytos bylų chronologinės ribos ir lapų kiekis.

Iš viso į fondo Nr. 334 (SA) Smolensko žemės teismo knygų apyrašą Nr. 1 įrašyta 15 apskaitos vienetų, kurių chronologinės ribos 1650-1794 m.

Informacijos ir sklaidos skyriaus
vyriausiasis archyvistas

Aleksandr Baniusevič

ПЕРЕВОД СПРАВКИ ФОНДА № 334 „СМОЛЕНСКИЙ ЗЕМСКИЙ СУД“

I. ИНФОРМАЦИЯ О ФОНДООБРАЗОВАТЕЛЕ

Земские суды в Великом Княжестве Литовском (далее ВКЛ) появились после судебно-административной реформы, проведенной в 1564-1566 гг. Решения Бельского сейма с 1564 г. и II Литовский Статут с 1566 г. создали основу нового административно-территориального деления ВКЛ. Были образованы поветы, в границах которых действовали отдельные земские, городские и подкоморские суды.

Деятельность и функции земского суда были точно регламентированы в IV разделе II Литовского Статута. В состав этого суда входили судья, его помощник (подсудок) и писарь. Они выбирались местными землевладельцами на поветовом сеймике из числа двенадцати кандидатов, после чего их утверждал король. Каждый год проходили три судебных сессии, которые назывались на старобелорусском языке *рочками* или на латинском языке *каденциями*. Они длились от трёх до шести недель. Судебные решения судьи и его помощник принимали в совещательном порядке.

В 1764 г. на Варшавском конвокационном сейме Речи Посполитой был принят закон изменявший состав должностных лиц земского суда. С этого времени земский суд состоял из четырёх судей и писаря. Лицам, ранее исполнявшим обязанности помощника судьи (подсудка), этот закон предусматривал автоматическое (без выборов) назначение на должность судьи. Разширились полномочия земского писаря. Он получал право голоса в тех случаях, когда мнения судей при вынесении судебного решения разделялись поровну. В законе также была указана продолжительность работы поветового сеймика на котором избирался судейский состав земского суда. Поветовый сеймик созывался на праздник Сретения (2 февраля) и проходил параллельно с февральской сессией земского суда. На должность судьи было запрещено выдвигать кандидатов связанных узами близкого родства.

Земские суды рассматривали гражданские дела о подтверждении духовных завещаний, актов купли-продажи, дарственных записей, долговых обязательств, королевских привилегий и др. Они решали также дела о нанесении обид, угрозах уничтожить имущество и повредить здоровье, об утерянных, сгоревших документах, о подтверждении дворянского происхождения. Земский суд был судом низшей инстанции, решения которого каждый мог обжаловать в

Главном Литовском Трибунале или Королевском суде. Его особое положение подчёркивало также право надзора за деятельностью гродского суда.

Юрисдикции земского суда принадлежали все в повете проживающие или земельную собственность в нем имеющие дворяне. Согласно статьям Литовского Статута земскому судье запрещалось передавать кому-либо свои полномочия. В случае болезни или на время его отсутствия, дворяне специально на время сессии выбирали другое должностное лицо, имевшее такую же квалификацию. Очень важной в работе земского суда являлась должность писаря. Писарь ведал земскими книгами, в которые вписывал разные юридические акты. В эти книги вписывались и документы государственного значения (инструкции послам на сейм, решения сеймиков, королевские универсалы, привилегии и пр). Внесённые в земские книги записи приравнивались актам, имевшим нотариальную силу. Судьям в их деятельности помогал возный. Он вручал вызовы в суд, проводил осмотр места преступления, официально подтверждал обстоятельства дела, участвовал в судебных заседаниях и пр. За насилие против возного законом были предусмотрены строгие наказания. Судьи и другие должностные лица земского суда за свою работу постоянного жалования не получали. Им платили по расценкам, установленным в Литовском Статуте: от каждого решенного дела, от каждого вписанного документа и выданной выписи.

Рассмотрение каждого дела заканчивалось вынесением судебного решения (декрета). Приговоры чаще всего предусматривали денежные штрафы. Осужденный, неуплативший штраф, рассчитывался своим имуществом. В случаях вынесения земским судом приговора в виде смертной казни или тюремного заключения, исполнение его поручалось должностным лицам гродского суда. В XVI-XVII вв. в судебном делопроизводстве употреблялся древнерусский или старобелорусский язык, в литовской научной литературе ещё называемый славянским канцелярским языком ВКЛ. В 1697 г. в судах был узаконен польский язык.

В 1792 г. земские суды были упразднены, а их функции переданы землянским судам. Согласно царским указам с 30 октября 1794 года и 6 февраля 1797 года земские суды опять восстановлены и узаконены. В Литве они действовали до 1831 г.

При рассмотрении образования Смоленского воеводства, учреждения его властных и судебных структур необходимо обсудить обстоятельства возникновения этой административно-территориальной единицы. Научная литература по этой теме немногочисленна. Следует выделить монографию польских историков А. Рахубы, Х. Люевича и П. Романюка, в которой детально затронуты все вопросы, касающиеся образования Смоленского воеводства, деятельности его административных и судебных учреждений, функций должностных лиц.

Смоленское воеводство (на литовском яз. *Smolensko vaivadija*; на латинском яз. *Palatinatus Smolencensis*; на польском яз. *województwo smoleńskie*) – административная территориальная единица в составе ВКЛ, была образована в 1508 г. вместо Смоленского староства. В 1508-1514 гг. воеводство принадлежало ВКЛ, а в 1613-1655 гг. Речи Посполитой. Его площадь – около 53000 км². Центром воеводства являлся город Смоленск, который ещё в 1395 г. был завоёван великим князем литовским Витовтом, а в 1404 г. присоединен к ВКЛ. На севере и востоке Смоленское воеводство граничило с Великим княжеством Московским, на юге – с Мстиславским княжеством и Северной землей, на западе – с Витебским воеводством. Территория Смоленского воеводства неоднократно была ареной разрушительных войн между ВКЛ и Великим княжеством Московским, а позднее между Речью Посполитой и Русским царством, в итоге которых, не один раз меняла свое подчинение, но большую часть своего существования, с 1514 по 1611 гг., и с 1654 по 1793 гг. входила в состав Русского царства (Российской империи).

В 1609-1611 гг., во время войны между Речью Посполитой и Русским царством, смоленскую землю заняли польско-литовские войска. В марте 1613 г. сейм Речи Посполитой принял „Ординацию Смоленского воеводства“ – закон, провозглашавший о присоединение Смоленского воеводства к ВКЛ и предусматривающий иной, чем в других воеводствах, порядок назначения чиновников и управления дворянскими землями. Но реально начать преобразования, создавать административную и судебную структуру, назначать и выбирать чиновников возможно было только после окончания военных действий и заключения в 1618 г. Деулинского перемирия, подтверждавшего признание Русским царством передачи Речи Посполитой Смоленска и других земель.

В 1620 г. сейм Речи Посполитой принял „Ординацию, возвращённых Москвой, провинций“ – закон, согласно которому, эти земли были переданы в управление королевичу Владиславу Вазе и там начаты административные, судебные, земельные и др. реформы. В составе Смоленского воеводства были образованы два повета: смоленский и стародубский, которые согласно старого „русского“ порядка территориального деления, отличавшегося от других земель ВКЛ, были разделены на уезды. В состав Смоленского повета вошли Бельский, Дорогобужский, Рославльский, Серпейский, Смоленский, а в состав Стародубского повета – Почепский, Поповагорский, Стародубский и Трубчевский уезды. Уезды состояли из волостей. Первым смоленским воеводой король назначил Александра Корвина-Госевского. Воевода был высшим представителем государственной власти в Смоленском воеводстве. Он руководил

дворянским войском и ополчением, в его ведении были административные, военные, судебные дела.

Деятельность судебных учреждений Смоленского воеводства условно можно разделить на два периода: первый – это 1611-1654 гг., когда воеводство было в составе Речи Посполитой, и второй – это 1654-1793 гг., когда оно существовало номинально.

В августе-сентябре 1621 г. в Смоленске прошел первый поветовый сеймик, во время которого, местные дворяне избрали четырёх послов на сейм Речи Посполитой и четырёх депутатов на Главный Литовский трибунал. В 1622 г. на сеймике были избраны должностные лица Смоленского земского суда. Первыми членами этого суда были земский судья Валерьян Вылежинский, его помощник (подсудок) Иероним Цеханович и писарь Миколай Воронец. В 1625 г. на сеймике были избраны чиновники Стародубского земского суда. В его состав вошли: земский судья Якуб Львович Прошицкий, подсудок Дмитрий Нелюбович-Тукальский и писарь Даниил Суходолец. Юрисдикция Смоленского земского суда охватывала территорию Смоленского повета, а Стародубского земского суда территорию Стародубского повета. Деятельность и функции этих судов регламентировали статьи Литовских Статутов. В документах самой древней актовой книги Смоленского земского суда, хранящейся в государственном историческом архиве Литвы, упоминаются судья Иероним Цеханович, подсудок Ян Воеводский и писарь Александр Парчевский. В книгу были вписаны 147 актов, крайние даты которых с 12 октября 1650 г. по 14 октября 1651 г. Вероятно, что канцелярия Смоленского земского суда находилась и его заседания проходили в помещениях Смоленской крепости.

В 1654 г. началась война между Речью Посполитой и Русским царством. Военные действия охватили всё Смоленское воеводство. 3 октября 1654 г. после осады, длившейся несколько месяцев, русскому войску, руководимому царем Алексеем Михайловичем, сдался гарнизон Смоленской крепости. Войска Речи Посполитой были вынуждены оставить русским Смоленск и окрестные земли, а Стародубский повет еще в 1648 г. заняли восставшие запорожские казаки. Заключенное в 1667 г. Андрусовское перемирие и договор с 1686 г. о Вечном мире между Русским царством и Речью Посполитой, окончательно подтвердили потерю последней контрольной над Смоленским воеводством и другими восточными землями.

Несмотря на потерю этих земель, Смоленское воеводство, как административная единица в структуре государственного управления ВКЛ, сохранилась. Этому, во многом, способствовала позиция части смоленских дворян, которые боясь лишиться своих прав и привилегий, нежелали подчиняться русскому царю. Многие из них, отказавшись присягнуть на

верность царю, добровольно оставили в землях, занятых русскими, свои имения, и переселились в западные воеводства ВКЛ. Этих дворян-переселенцев называли эзгулянтами (на латинском яз. „*exsulo* – *изгнанные с родины*).

26 апреля 1670 г. король Михаил Корибут Вишневецкий пожаловал привилегию эзгулянтам, в которой, как компенсацию за потерянную собственность, из государственного земельного фонда на временное пользование выделил им земельные владения: Гожское староство и Клейвы в Гродненском повете; Поширвинтское староство с Ольвитой в Ковенском повете; Утянское староство в Вилькомирском повете; а также Зябки в Полоцком воеводстве. Только решением сейма с 1699 г. эти владения были признаны частной собственностью эзгулянтов. Смоленское воеводство неимело своей конкретно определенной территории, поэтому существовало номинально. Несмотря на это, по-прежнему назначались и избирались его чиновники, созывались сеймики дворян Смоленского и Стародубского поветов.

Сведения о деятельности эзгулянтских земских судов Смоленского воеводства во второй половине XVII в. крайне скудны. Установлено, что суды работали нерегулярно, а судебные заседания, согласовывались с эзгулянтскими поветовыми сеймиками, и проходили каждый раз в новом месте. В последнем десятилетии XVII в. суды приостановили свою деятельность. Несмотря на это, на сеймиках эзгулянтов Смоленского и Стародубского поветов по-прежнему избирались должностные лица земских судов: судьи, подсудки и писари. Их обязанности имели символический характер потому, что при отсутствии работы канцелярий и суда, они реально свои функции выполнять немогли, за исключением писарей, которые ведали судебным архивом. Из документов того времени известно, что в 1690 г. в предместьи Вильна в доме земского писаря Иосифа Кулешы хранился судебный архив Смоленского воеводства.

В 1690-1767 гг. основным местом выражения гражданской активности и собраний для эзгулянтов Смоленского воеводства были поветовые сеймики. В 1655-1667 гг; пока шла война с Русским царством, они собирались каждый раз в новом месте. По решениям сеймов Речи Посполитой установлено, что сеймик Смоленского повета в 1658 г. заседал в Филиппове Подляшского воеводства; в 1659 г. в Гродно; в 1662 г. в Слониме; а в 1664 г. в Вильно. С 1667 г. постоянным центром для проведения сеймиков Смоленского и Стародубского поветов, заседаний их земского и гродского судов стал г. Вильно. Вначале сессии эзгулянтских сеймиков, в промежутках времени предусмотренных законом, поочередно проходили в Нижнем замке или в нескольких костёлах города. Позже постоянным местом для их проведения был выбран виленский бернардинский костёл (Св. Франциска). Только смоленские дворяне заседали в рефектории (столовой), а стародубские в каплице. В 1764 г. сейм Речи Посполитой постановил

перенести собрания Стародубского сеймика в виленский костёл кармелитов босых (Св. Тересы) возле Острой браны, а сеймик Смоленского повета оставить заседать на старом месте.

В 1768 г. сейм Речи Посполитой принял решение о учреждении канцелярий земских и гродских судов Смоленского и Стародубского поветов. Начать работу канцелярии Смоленского земского суда и организовать её деятельность было поручено земскому писарю Тадеушу Антонию Эйдзятровичу и его помощнику (регенту) Яну Антонию Жевускому. Им было вверено заносить в судебные книги (актиковать) все акты, связанные с имуществом и гражданским правом, имевшими нотариальную силу, а также выдавать из архива эзгулянтам, подтвержденные судом выписи разного вида документов. Следует отметить, что компетенции Смоленского земского суда принадлежали исключительно только выходцы из Смоленского повета или их потомки. Вследствии того, что эзгулянты непроживали компактно в одном месте, а были рассыпаны по нескольким поветам ВКЛ, они, перед участием на собрании сеймика или заседания земского суда, были обязаны иметь при себе документы, подтверждающие их принадлежность к смоленскому дворянству. Такими документами в то время являлись привилегии королей Речи Посполитой и великих князей ВКЛ; выписи из Литовской Метрики и актов книг земских или гродских судов; налоговые квитанции, а в случае их отсутствия, заявления присяжных свидетелей.

В 1776 г. эзгулянтские сеймики, земские и гродские суды Смоленского воеводства было решено из г. Вильно перенести в Трокский повет. Активным сторонником и главным инициатором этого переноса был дворцовый казначей ВКЛ и администратор королевских имений Антоний Тизенгауз. Приложив свои усилия, ему удалось достичь этой цели. С 1 августа 1777 г. местом для проведения собраний сеймиков, заседаний земского и гродского судов Смоленского повета стал центр королевской экономии - Олита (Алитус). В тоже самое время Стародубский сеймик, земский и гродский суды были перенесены в центр королевского староства – Жижмору (Жежмаряй). Антоний Тизенгауз с переносом судебных учреждений в центры королевских имений стремился создать более благоприятные условия для их роста, повысить их значение, а также увеличить доходы экономий. В правовом отношении эта реформа была обоснована только 2 ноября 1791 г., законом, принятым сеймом Речи Посполитой.

Смоленское воеводство и Стародубский повет были упразднены ещё до потери Речью Посполитой своей государственности. Основной причиной, предопределившей ликвидацию этих административных единиц государства, стало требования правительства Российской империи и огромное давление, перед которым правящие слои Речи Посполитой не сумели

устоять. Вмешательство России во внутренние дела Речи Посполитой, подрыв его государственных основ наглядно отражены в речи, сказанной 23 ноября 1793 г. во время заседания Гродненского сейма, последним смоленским каштеляном Антонием Суходольским. „Смоленское воеводство, которое до сего времени в Нашем Отечестве существовало, ввиду опасности применения грозной силы, мы вынуждены упразднить. За то, что его (воеводства) граждане решили не присягать государю чужой страны и безупречную преданность своему Отечеству сохранили. Что касается переименования Смоленского воеводства на Меречское воеводство, заявляю, что был бы безмерно счастлив остаться на своей должности, но под влиянием грозных обстоятельств, вынужден подчиниться“. 23 ноября 1793 г. Гродненский сейм упразднил Смоленское воеводство вместе Стародубским поветом и вместо него основал Меречское воеводство с определенной территорией и установленными границами.

После ликвидации Смоленского воеводства, весной 1794 г. были упразднены его земский и гродский суды. Судебный архив Смоленского воеводства был передан на хранение Меречскому земскому суду, а его дела перевезены из Олиты в Меречь. Об этом свидетельствует запись, обнаруженная в последней книге поточных протоколов Смоленского земского суда, из которой следует, что на основании принятой резолюции с 13 марта 1794 г; 24 марта сего года эту протокольную книгу в ведение своей канцелярии приняли меречский земский судья Иозеф Наусуць и писарь Викентий Поплавский. Эту дату принято считать концом деятельности судов „эзгулянтского“ Смоленского воеводства.

В 1795 г.; после Третьего раздела Речи Посполитой, решением царской власти Меречское воеводство было упразднено, а его территория передана новообразованному Троцкому уезду, вначале входившему в состав Литовской, а с 1801 г. - Виленской губернии. В тоже самое время правительство Российской империи восстановила в Литве деятельность земских и гродских судов. Книги Смоленского земского суда из Меречи были перевезены в Троки и переданы в ведение земского суда этого уезда. Они хранились на втором этаже южной башни Троцкого замка на полуострове, в помещениях которого, после проведенной реконструкции, с 1793 г. находился судебный архив. В 1831 г. Троцкий земский и гродский суды были упразднены, а его архив, вместе с хранящимися в нём книгами Смоленского земского суда перешёл в ведение нообразованного Троцкого уездного суда.

В 1840 г. акты Троцкого судебного архива были перевезены в Вильно в архив Главного трибунала ВКЛ, который в то время находился в базилиянском монастыре. Заведующий трибунальским архивом Ян Зенкович инвенторизовал 332 книги и связки документов, в том числе и 16 книг, принадлежавших Смоленскому земскому суду. Дела Троцкого судебного

архива хранились в архиве трибунала до 1843 г., а потом опять были возвращены Трокскому уездному суду.

II. СОЗДАНИЕ ФОНДА И ЕГО СТРУКТУРА

Сведения о фонде

В 1852 г. царским указом был учреждён Виленский центральный архив древних актов, директором которого назначен Никита Горбачевский. В нём должны были быть собраны все документы учреждений ВКЛ, составленные до 1799 г. С мая 1853 г. по август 1855 г. Трокский уездный суд, архиву которого принадлежали книги: Трокского земского, гродского, подкоморского, каптурового судов, а также Олитской магдебургии, Меречского и Смоленского земских судов передал Виленскому центральному архиву древних актов 380 дел. Согласно передаточной описи в январе 1855 г. было получено 16 книг Смоленского земского суда. Все актовые книги Смоленского земского суда были в переплёте, с пронумерованными листами, но без печатей, только одна книга была с прошнурованными листами и подтверждена сургучёвой печатью ревизионной комиссии Виленской, Гродненской и Белостокской губерний. Книги протоколов этого суда также были в переплёте, с пронумерованными листами, некоторые из них подтверждены сургучёвыми печатями Меречского земского суда.

В 1872 г. Н. Горбачевским была издана опись-каталог дел, находящихся в Виленском центральном архиве древних актов. В него были внесены 18243 дела. Смоленский земский суд, как и другие учреждения ВКЛ, в каталоге проходил как отдельная группа дел, имевшая 17 единиц (Гор. № 15548-15564). По виду документов дела были распределены: на актовые, декретовые книги; поточные протоколы. Этой группе дел также принадлежали инвентарь города Смоленска с 1654 г. и расходная книга воеводства с 1668 г. Самым древним являлся документ с 1650 года, самым поздним с 1794 года. Каждое дело получило инвентарный номер, были указаны хронологические рамки документов и количество листов. Каталог Н. Горбачевского, несмотря на свои недостатки, широко вошел в научный оборот.

В XX веке прошедшие мировые войны и оккупации болезненно отозвались на судьбе Виленского центрального архива древних актов. Он несколько раз был вывезен за границу. Немало дел потерялось или оказалось в архивах соседних государств. После второй мировой войны дела Виленского центрального архива древних актов перешли в ведение Центрального государственного архива Лит.ССР. В 1946 г. Архивное управление Лит.ССР получило указание Главного Архивного управления при МВД СССР о взятии всех архивных фондов на учёт и

присвоении им номеров. Выполняя это указание в 1949-1951 гг. фонду „Смоленский земский суд“ был присвоен № 334.

1 января 1957 г. в Вильнюсе был учрежден Центральный государственный исторический архив Лит.ССР, в который из Центрального государственного архива были переданы Древние акты, в том числе и фонд Смоленского земского суда. Фонд № 334 „Смоленский земский суд“ состоял из одной описи. Печатный каталог Н. Горбачевского использовался как опись № 1. В то время по каталогу было учтено 14 дел. В 60-х годах XX в. в архиве была обнаружена ещё одна книга Смоленского земского суда. Ей был присвоен литерный номер печатного каталога Н. Горбачевского (Гор. № 15548а) и она присоединена к описи № 1 фонда № 334 „Смоленский земский суд“. 4 мая 1960 г., на основании акта о недостатке дел, фонд № 334 „Смоленский земский суд“ был снят с учёта архива.

В 1976 г. в Центральном государственном историческом архиве Лит.ССР была проведена проверка фондов Древних актов. В результате проверки установлено, что по каталогу Н. Горбачевского оказалось в наличии 15 дел (Гор. № 15548, 15548а, 15549, 15551, 15553-15563), ранее принадлежавших фонду № 334 „Смоленский земский суд“. Во время проверки было также подтверждено, что по каталогу Н. Горбачевского отсутствуют 3 дела (Гор. № 15550, 15552, 15564). 30 марта 1981 г., на основании решения дирекции архива, фонд № 334 „Смоленский земский суд“ был снова поставлен на учёт.

В 2016 г. была составлена новая усовершенствованная опись № 1 фонда № 334 „Смоленский земский суд“, по ней было учтено 15 дел. Следует отметить, что одно дело, принадлежащее Смоленскому земскому суду хранится в рукописном отделе библиотеки Вильнюсского университета (фонд № 7 „Суды ВКЛ“). Это дело представляет собой книгу декретовых протоколов Смоленского земского суда за 1650 г. Она раньше также принадлежала печатным каталогам Древних актов Н. Горбачевского и И. Спрогиса, где ошибочно была причислена к книгам Трокского земского суда. Книга оцифрована и помещена в интернете.

Итого в фонде № 334 „Смоленский земский суд“ имеется 15 единиц хранения, хронологические рамки которых 1650-1794 гг.

Первая опись фонда № 334 „Смоленский земский суд“

Незавершенность и недостатки каталога Н. Горбачевского с точки зрения фондирования и систематизации, явились стимулом для исследований Древних актов. Первым этапом этой работы было создание отдельных описей к фондам учреждений ВКЛ. При составлении в 2016 г. описи № 1 фонда № 334 „Смоленский земский суд“ были проведены следующие работы:

1. проверка наличия и физического состояния дел, ведение точного фактического учёта Древних актов;
2. фондирование;
3. уточнение хронологических рамок документов;
4. составление заголовков дел на литовском и русском языках;
5. перешифровка дел.

В результате проверки установлено, что в первой описи фонда № 334 „Смоленский земский суд“ имеется в наличии 15 единиц хранения. Все дела в новосозданной описи № 1 получили новые инвентарные номера. Рядом указаны и старые шифры каталога Н. Горбачевского.

Дела описи № 1 фонда № 334 „Смоленский земский суд“ по виду документов условно можно разделить: на актовые крепостные, поточные и декретовые книги; на актовые крепостные и поточные протоколы. Крайние даты документов 1650-1794 гг. Самой древней книгой описи № 1 фонда № 334 (Гор. № 15548а), является актовая крепостная, поточная и декретовая книга Смоленского земского суда. Крайние даты документов этой книги 1650-1651 гг.

Актовые крепостные книги составляют разного типа документы: завещания, акты купли-продажи, долговые обязательства, квитанционные и дарственные записи и пр. Внесённые в земские книги записи приравнивались актам, имевшим нотариальную силу. В поточные книги вписывались: жалобы, заявления, вызовы в суд, свидетельства возных о вручении вызовов в суд, обдукции, акты ввода во владения и осмотра места преступления и пр. В декретовых книгах излагались суть и процесс рассматриваемых гражданских и связанных с ними уголовных дел, выносились по ним судебные решения.

В описи № 1 фонда № 334 следует выделить три дела (Гор. № 15553, 15554 и 15563), которые ей принадлежат как составная часть наследия архива Смоленского воеводства. Первое дело (Гор. № 15553) – это декретовая книга Главного комиссарского суда, касающаяся дел дворян эзгулянтов Смоленского воеводства, потерявших свои владения после их присоединения

к Московскому государству. Второе дело (Гор. № 15554) состоит из алфавитного списка дворян эзгулянтов Смоленского и Полоцкого воеводств, а также Стародубского повета, которым были ликвидированы им ранее принадлежавшие дымы и из реестров документов декретовых книг Варшавской Генеральной и Виленской комиссий.

Особенно важно содержание третьего дела (Гор. № 15563). В него входят документы, имеющие большую историческую ценность: инвентарь города Смоленска, его крепости и воеводства; списки дворян, в 1654 г., оборонявших крепость от русских войск; данные о количестве имевшейся у гарнизона артиллерии, огнестрельного и холодного оружия, запасов пороха, ядер, пуль и другой амуниции; подробное описание истории осады, обороны и капитуляции Смоленска и др. В это дело также включен документ государственного значения, имевший большой политический отзвук – оправдающий приговор, в 1658 г. принятый сеймом Речи Посполитой, по делу обвиняемых в государственной измене смоленского воеводы Филиппа Казимира Обуховича, других чиновников и дворян, участвовавших в обороне Смоленска, осажденного русским войском под началом царя Алексея Михайловича.

При составлении описи № 1 фонда № 334 „Смоленский земский суд“ нефондовых дел в ней обнаружено. Документы книг XVII в. Смоленского земского суда написаны на старобелорусском или польском языках, а документы XVIII в. только на польском. При составлении описи № 1 были также составлены новые заголовки дел на литовском и русском языках, точнее указаны хронологические рамки документов и количество листов.

Всего в в описи № 1 фонда № 334 „Смоленский земский суд“ имеется 15 единиц хранения, хронологические рамки которых 1650-1794 гг.

Отдел распространения информации

Старший архивист

Александр Банюсевич